

Juri Lotman: (tulevase) teadlase sõjakirjavahetusest

Лотманы. Семейная переписка 1940–1946. Составление, подготовка текста, предисловие и комментарии Т. Д. Кузовкиной, Л. Э. Найдич, Н. Ю. Образцовой при участии Г. Г. Суперфина. (Bibliotheca LOTMANIANA.) Таллинн: Издательство ТЛУ, 2022. 716 lk.

Juri Mihhailovitš Lotmani (1922–1993) sajanda sünniaastapäeva puhul avaldati eri riikides ja eri keeltes palju tema intellektuaalsele pärandile pühendatud väljaandeid, nende seas „Lotmanid. Perekonna kirjavahetus 1940–1946”¹

Juri Lotmani vaimne pärand on tänapäeval väärtuslik mitte ainult teaduslikust, vaid ka üldinimlikust seisukohast – sealhulgas kontekstis, kus on vaja lahendada peale akadeemiliste ka moraalseid, eetilisi probleeme, mille ees inimkond praegu seisab. Nagu Lotmani kohta sai öeldud mõni aasta tagasi intervjuus tema lähedase sõbra ja kolleegi Boriss Uspenskiga, „tema puhul oli teadus moraalist lahutamatu”² Samal ajal võiks Lotmani kõige argisemateski mõtetes ilmne midagi tema (tuleviku)

¹ See polnud ainus raamat, kus avaldati Lotmani perekonna kirjavahetust. Näiteks ilmus Juri Lotmani ja tema õe Lidia kirjavahetus: Из семейной переписки Лотманов. Переписка Лидии Михайловны Лотман и Юрия Михайловича Лотмана (1950–1953) / Вступительная статья, публикация и комментарии Л. Найдич. – К 100-летию Ю. М. Лотмана. (Acta Slavica Estonica XIV.) Toim L. Kisseljova, T. N. Stepaništševa. Tartu: University of Tartu Press, 2022, lk 179–357. Oleks kasulik välja anda eraldi raamat, mis sisaldaks Lotmani perekonna erinevate aastate kirjavahetust.

² E. Velmezova, K. Kull, Boris Uspenskij on history, linguistics and semiotics. – Sign Systems Studies 2017, kd 45, nr 3/4, lk 424.

mõtisklustest teadusprobleemide üle, ja vaadeldav raamat seda tõepoolest näitab.

Mahukas raamat koosneb eessõnast (lk 9–36), eluloolistest andmetest kirjavahetuses osalejate kohta („Lotmanid. Biograafilised andmed”, lk 37–43), Lotmanite perekonna kirjavahetusest seitsme aasta kestel (1940–1946), millest suurem osa jäi sõja-aastaisse (lk 45–502), peale selle „Kirjavahetusest teistega (1941–1946)” (lk 503–543), peatükkidest „Dokumendid” (lk 545–557) ja „Mälestused” (lk 559–608). Raamatu lõpus on „Lisad”, nende hulgas umbes sadat allikat sisaldav bibliograafia, „Kirjavahetuses osalejate mainitud väljaanded ja publikatsioonid” (neid on veidi üle saja), lühendite loend, kirjades ja kommentaarides leiduvate geograafiliste nimede loend (sõjaaja tõttu domineerivad *Venemaa*, *Saksamaa* ja *Berliin*) ning nimede ja tiitlite loend (mitusada, lk 609–716).

Raamatu teeb historiograafiliselt väärtuslikuks ainuüksi see, et 356-st raamatus olevast Lotmani perekonna kirjast – „need on kõik tänaseks leitud kirjad” – avaldatakse 329 esmakordselt (lk 9; Lotmani varem avaldatud kirjad „on originaalidega võrreldud, kommentaarid on täpsustatud ja laiendatud”, lk 32). Enamik avaldatud kirju (261) on Juri Lotmanilt, peale tema on kirjavahetuse põhilised osalejad ta vanemad õed: muusikateadlane, helilooja ja õpetaja Inna Lotman (abielus Obratsova; 1915–1999), kirjanduskriitik Lidia Lotman (1917–2011) ja arst Viktoria Lotman (1919–2004); raamat sisaldab ka Lotmani õdede kirjavahetust nende ema Aleksandra Lotmaniga (1888–1963).

Lühiülevaade avaldatud kirjavahetusest on toodud raamatu eessõnas. Selles leidub veidi teavet Lotmanite perekonna kohta, aga ka mõningaid kirjavahetuse üksikasju: iga osalise läkituste arv, täpsed andmed kirjade kohta (originaali hoiukoht, kasutatud kirjutusvahend – eri-

nevat tüüpi pliiaitsid, tint; kasutatud paberi tüüp; postisaadetise liik – kiri, postkaart jne; ümbriku olemasolu või puudumine), ümbriku kirjeldused ning teave originaalide õigekirja ja kirjavahemärkide parandamise printsiipide kohta. Samuti on eessõnas ära toodud kommentaaride koostamisel kasutatud allikad. Kõik see näitab, kui kõrgel professionaalsel tasemel oli raamatu ettevalmistamistöö.

Peatükk „Lotmanid. Biograafilised andmed” annab lühiteavet Lotmani vanemate – Mihhail Lotmani (1882–1942) ja Aleksandra Lotmani –, kolme vanema õe ja Juri Lotmani enda kohta (tema elulugu polnud muidugi kerge esitada vähem kui kahel leheküljel). Koos raamatu eessõnaga valmistab sissejuhatav osa lugejat ette, süvenemaks kirjadesse möödunud sajandi rasketel aastatel. Esimene kiri pärineb äsja armeesse kutsutud tulevaselt teadlaselt, adresseerituna 23. oktoobril 1940 oma vanematele ja õdedele. See saadeti Bologoje raudteejaamast juba „paar tundi pärast lahkuminekut” (lk 13), mis näitab, kui tugev oli kiindumus Lotmani pere liikmete, vanemate ja laste vahel. Viimase kirja daatum on 15. november 1946 ning selle saatis sõja läbi teinud Lotman Saksamaalt oma emale (isa suri sõja ajal) ja õdedele.

Nende kahe kuupäeva vahel kirjutatud kirjad saadeti erinevatest kohtadest: enne sõda kirjutas Juri Lotman oma perele tee pealt ja Kutaisist, kus tema sõjaväeosa asus, ja juba vahetult sõja eel välilaagrist Vinnitsa lähedal; seejärel kulges tema sõjatee „Dnestrist läbi Doni-äärse Rostovi, Kaukaasia, Krimmi, Lääne-Ukraina Valgevenesse, sealt Balti riikidesse, Poolasse ja lõppes Ida-Saksamaal” (lk 18). Need kirjad on sisult ja mahult mitmekesised, mõnerealistest märkmetest kuni mitmeleheküljeliste tekstideni, nii igapäevaelu korralduse üksikasjadega kui ka oluliste mõtisklustega või lihtsalt üksikute mõtete katken-

ditega. Näiteks sellest, mida ta oli lugenud, või eneseharimisest ja vahel ka sellest, mis talle hiljem teadlasena suurt huvi pakub: kommunikatsiooniteooria, küsimus märgi „vormi” ja „sisu” vahekorras, sünkroonia ja diakroonia vastandusest, mõistest *kultuur kui tervik* jne. Teadusajaloolase jaoks pakub see kõik kahtlemata huvi, sealhulgas Lotmani teaduskeele seisukohalt, sest Lotman kasutas oma töödes mõningaid „sõjalisi” metafoore.³

„Kirjavahetusest teistega (1941–1946)” täiendab raamatu põhiosa. See sisaldab 23 kirja, mis on dateeritud 6. septembrist 1941 (sõjaväearsti ja Lotmanite perekonnasõbra Vera Šafranovskaja kiri, mis on adresseeritud Lidia Lotmanile Leningradi rindelt) kuni 17. detsembrini 1946 (Inna Lotmani kiri, saadetud Leningradist heliloojale ja muusikateadlasele Mihhail Gnessimile ja tema abikaasale, pedagoog Galina Vankovitš-Gnessimale). Raamatu selles osas avaldatud kirjades pärineb Juri Lotmanilt vaid üks ja temale adresseerituist neli – kuid samal ajal on ta nähtamatult „kohal” teiste kirjutatus ja teistele inimestele adresseeritud sõnumites. Näiteks katke selle osa viimasest kirjast: „Muidugi teate juba meie suurt uudist – Jurenka on lõpuks kodus! [---] Jurenka on kohutavalt mehistanud, pikem ja laiem ning sarnaneb väga oma isaga. Tema iseloom on kuldne ja ta armastab meid väga, nii et elame sõbralikult” (Inna Lotmani kiri 17. detsembril 1946; lk 542–543).

Raamatus avaldatud dokumendid täiendavad kirjavahetust eelkõige sellega, et loovad vastava ajastu konteksti: „Üliõpilase B. D. Lachmani isikutoimikust” (Boris

³ Selle kohta lähemalt vt nt N. Avtonomova, *Le Lotman des derniers travaux: à l'arrière, au front ou tout simplement 'en route'? – L'École sémiotique de Moscou-Tartu / Tartu-Moscou. Histoire. Épistémologie. Actualité.* (Slavica Occitania 40.) Toim E. Velmezova. Toulouse: Université de Toulouse, 2015, lk 311–335.

Lachman oli Lotmani klassivend ja sõber, kellest ta korduvalt kirjutas; Lachmani isa lasti maha ja ta ise jäi sõja ajal kadunuks), „Leningradi lastekodu kasvataja L. M. Lotmani iseloomustus”, „Üliõpilase Ju. M. Lotmani isikutoimikust” ja „V. M. Lotmani autobiograafia”.

Peatüki „Mälestused” avab Lotmani enda lühike tekst „Sõjast on väga raske rääkida” (1980), millele järgneb „Ju. M. Lotmani sõjalood” Ljubov Kisseljovalt, Lotmani õpilaselt ja hilisemalt kolleegilt, kes juhtis aastaid Tartu Ülikooli vene kirjanduse osakonda. Samuti on siin tekst „Ühe pühitsemiskirja ajaloost” (Lotmani autograafist tema varajase artikli separaadil 1949. aastal), mille on kirjutanud Juri Lotmani õetütar Larissa Naiditš, aga ka teadlase vanima poja, professor Mihhail Lotmani mälestused „Isa sõjast”.

Raamat on illustreeritud rohkete fotodega kirjavahetuses osalejatest ja inimestest nende seltskonnas, aga ka fotodega ajastu dokumentidest (postkaardid, ümbrikud, kirjad ise ja nende pöörded, Lotmani päeviku leheküljed, autograafid jm). Lisaks on illustratsioonide seas olulisel kohal Juri Lotmani joonistused.

„Lotmanid. Perekonna kirjavahetus 1940–1946” on tähtis nii historiograafiliselt

(ajastu dokumentide avaldamine) kui ka ajaloolisest ja epistemoloogilisest vaatenurgast (saab jälgida teaduslike teooriate tekkimise ja arengu konteksti). Teatud mõttes sisaldab raamat vastuseid üldinimlikele küsimustele, mis võivad 2022. aasta sündmuste tõttu kerkida. Nagu näitavad raamatus avaldatud materjalid, võib ka kõige rängemates, ka kõige traagilisemates elutingimustes tähelepanu pöörata millelegi muule, elu helgetele ja väärimatele külgedele – kultuurile ja filosoofiale, kirjandusele ja keeltele, enese tundmisele ja arendamisele... Saab hoolitseda teiste, sugulaste ja sõprade eest, eemaldudes teadlikult ümberringi toimuva ebainimlikkusest: „Lugeja ei leia Juri Mihhailovitši kirjadest sõjaväelaste igapäevaelu üksikasju ega lahingute kirjeldusi. Toon on rahulik ja ühtlane, ilma paatoseta. Vaid aeg-ajalt lipsavad läbi mainimised juba kogetu kohutavatest hetkedest...” (Lk 29) Teisisõnu, igal inimesel on alati võimalus jääda inimeseks, hoolimata ebainimlikust ja traagilisest ajalooperioodist, milles ta elab – käesolev raamat toob selle väga hästi esile.

EKATERINA VELMEZOVA